

‘ਆਤਮਨਾਦ’ : ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਅਧਿਐਨ

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਕਰਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ

Email- punjabi2022manpreet@kuk.ac.in

ਸੰਖੇਪ : ਇਸ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰਾ ਅਰਕਮਲ ਕੌਰ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਆਤਮਨਾਦ’ ਦੀ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨਕ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਲਾਭ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਫੀਆ, ਰਦੀਫ਼, ਅਰਜ਼ੀ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਅਰਕਮਲ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ‘ਤੇ ਕਾਫੀਆ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਰੰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ‘ਤੇ, ਇਹ ਲੇਖ ਅਰਕਮਲ ਕੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਅਰਜ਼ੀ, ਮੂਲ ਅੱਖਰ, ਰਿਦਫ਼, ਦਖੀਲ, ਖਰਜ਼।

ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਧਾਰਨਿਕਰਨ ਤਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਹਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹਜਮਈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਾਵਿਕ ਸੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੇਕ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ, ਨਿਯਮਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਖਾਸ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਪਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਰਤੀ

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗਿਆਰਵੀਂ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਅਰਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਸੀਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਕਸੀਦੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਰਗੀਆਂ ਵੀ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- ਤਸਬੀਬ, ਗੁਰੇਜ਼, ਮਮਦੂਹ, ਮਦਹ।

ਤਸਬੀਬ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਬਾਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਹਿਰਮ ਦੇ ਹੁਸਨ, ਜਵਾਨੀ, ਅਦਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਸਬੀਬ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਸੀਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵਾਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਖਾਸ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਮਟਕ ਕੇ ਤੁਰਨਾ, ਅਦਾ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ, ਸੌਖੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਮੁਸਕੁਰਾਹ ਕੇ ਵੇਖਣੀ, ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਾਂਕਪਨ, ਨਜ਼ਾਕਤ, ਲਤਾਫਤ, ਸਾਦਗੀ, ਕਟਾਕਸ਼ ਅਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

" ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਿਜ਼ਾਜ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਹੈ " ¹

ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਲਈ ਵੀ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀ.ਡੀ. ਚੌਧਰੀ ਰਵਿੰਦਰ ਮਸਰੂਰ, ਦਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਬਾਵਰਾ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤ, ਸ਼ਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਅਰਕਮਲ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ।

ਅਰਕਮਲ ਕੌਰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਆਤਮਨਾਦ' ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰਾ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕਿਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਕਿਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਰਤਾਰਾ, ਕਿਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ, ਕਿਤੇ ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰਾ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਸਿਰਮੌਰ ਕਾਵਿਰੂਪ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਗਤ ਵੱਖਰਤਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਈ ਜੇ ਅਰੂਜ਼ੀ ਵਿਧਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੀ ਉਹ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਰਥ-ਅਨਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

" ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਇੱਕ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ ਇਹ ਸਿਨਫ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੇ ਐਨ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ²

ਇਸ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਰਕਮਲ ਕੋਰ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਆਤਮਨਾਦ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਮਤਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੁਕਾਂਤ ਭਾਵ ਕਾਫੀਆ ਮੇਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਗਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਫੀਆ ਦੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰਕਮਲ ਕੋਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਚੁਰਾਸੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹਰ ਸ਼ਖਸ, ਸੰਤਾਲੀ ਲਈ ਰੋਇਆ
ਕਦੇ ਦਿਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਖਾਤਰ, ਕਦੇ ਯਾਰੀ ਲਈ ਰੋਇਆ।

ਸਵਾ ਲੱਖ ਨਾਲ, ਜੂਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ, ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਸੀ;
ਹਰਿਕ ਹਥਿਆਰ ਧ੍ਰੋਹੀ ਦੀ ਵਸਾਹ ਮਾਰੀ ਲਈ ਰੋਇਆ। ³

ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਮਤਲੇ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਸੰਤਾਲੀ' ਅਤੇ 'ਯਾਰੀ' ਕਾਫੀਆ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਲ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਾਫੀਆ ਰਚੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀਫ਼ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਐਸ. ਤਰਸੇਮ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਚੀਫ਼ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਰਕਮਲ ਕੋਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ:

ਅਸੀਂ ਕੋਮਲ ਸਦਾ ਹੀ, ਮਹਿਕ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ।
ਬਲੀ ਸਾਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ, ਤੇਰੀਆਂ ਹੀ ਮੰਨਤਾਂ ਰਲੀਆਂ।

ਰੁਆ ਕੇ ਪੂੰਝ ਤਾਂ ਕੱਜਲ, ਤੇ ਹਾਸੇ ਖੋਹ ਲਏ ਸਾਰੇ;
ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਮ ਮੰਗਦੀਆਂ, ਮਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀਆਂ ਤਲੀਆਂ। ⁴

ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ 'ਕਲੀਆਂ', 'ਰਲੀਆਂ', 'ਤਲੀਆਂ' ਆਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਰਚੀਫ਼ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਫ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਰਚੀਫ਼ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਰਚੀਫ਼ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਰਚੀਫ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਫੀਆ ਦੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ

ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਇਕੱਠੇ ਜਰੂਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਸਿਅਰ ਵਿੱਚ।

ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਲ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ 'ਲ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਬਿਹਾਰੀ ਵਸਲ (ਮੇਲ) ਹੈ। 'ਅ' ਖਰੂਜ਼ (ਪੂਰਨੀ) ਹੈ ਅਤੇ 'ਅ' ਪਿੱਛੇ ਕੰਨਾ 'ਵਾਧਾ' ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀਆ ਦੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਈ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਗਲੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਘੂ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਮਾਤਰਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਕਮਲ ਕੋਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚਲੇ ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਹੈ:

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ, ਦਰਮਿਆਨ ਹਾਂ।

ਹਮਸਫਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਪਰ ਹਮ- ਜਹਾਨ ਹਾਂ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸਜਾ ਕੇ, ਤਾਜ ਮੋਹਰ ਦਾ।

ਉਮਰ ਭਰ ਦਿੰਦੀ 'ਕਮਲ' ਫਿਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹਾਂ।⁵

ਕਿਸੇ ਸਿਅਰ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮੁਕਤਾ ਸਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਅੱਕੜ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਦਖਲਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਅਰ ਵਿੱਚ 'ਦਰਮਿਆਨ' ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਸਿਹਾਰੀ ਅਤੇ 'ਇਮਤਿਹਾਨ' ਵਿੱਚ ਸਿਹਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਦਖਲਕਾਰ (ਦਖੀਲ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਲਘੂ ਮਾਤਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਅਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠੀਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇਧਰ ਤੋਂ ਉਧਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥ ਤੋਂ ਅਨਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ -

ਹੈ ਝਲਕੀ ਸੋਚ ਰੋਸਮ ਦੀ, ਹਰਿਕ ਖੱਦਰ ਦੇ ਉਹਲੇ ਚੋਂ,
ਦਿਖੇ ਜੇ ਝੂਠ ਸਿਰ ਸਿਹਰਾ, ਮੈਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ।

ਵਧੀ ਦੂਰੀ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਜੇ, 'ਕਮਲ' ਤਾਂ ਦਿਲ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੇ,
ਤੂੰ ਝੰਡਾ ਪਿਆਰ ਦਾ ਫ਼ਹਿਰਾ, ਮੈਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ।⁶

ਫ਼ਹਿਰਾ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਫੀਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਕਾਫੀਏ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਅੱਖਰ 'ਰ' ਹੈ। ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਹ' ਨੂੰ ਹੋੜਾ ਰਿਦਫ਼ (ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ) ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ ਠੀਕ ਵਰਤਣਾ ਅਤੇ ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਨਾ ਰੁੱਤ ਸਾਵਣ ਦੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਪੀਂਘ ਹੀ ਪਾਉਂਦੀ।

ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਜੇ ਕਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

'ਕਮਲ' ਜੇ ਦਿਲ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ, ਨਾਹੀ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕਸਕ ਉੱਠਦੀ,
ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਹੀਰ ਬਣਦੀ, ਪਿਆਰ ਰਾਂਝਣ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।⁷

'ਨਜ਼ਾਰਾ' ਕਾਫੀਆ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ 'ਪਿਆਰ ਰਾਂਝਣ' ਵਾਲਾ ਕਾਫੀਆ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਤਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ 'ਹ' ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਨਾਲ 'ਕੰਨਾ' ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀਆ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਪਿਆਰ ਰਾਂਝਣ' ਵਾਲਾ ਕਾਫੀਆ ਵਰਤ ਕੇ ਦੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਜਾਪਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਾਂ?
ਹੈ ਜੁਗਨੂੰ ਚਮਕਦੇ ਗਿਣਦੀ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਬੱਚੀ।

ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਨਦੀ ਬਣ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਂਗੀ,
'ਕਮਲ' ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਣਾਂ, ਉਸਦੀ ਵੀ ਨੀਅਤ ਹੈ ਕੋਈ ਸੱਚੀ।⁸

ਕਾਫੀਆ 'ਬੱਚੀ', 'ਸੱਚੀ' ਆਦਿ ਹਨ। ਮੂਲ ਅੱਖਰ 'ਚ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਆ ਬੱਚੀ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਤਾਂ ਰਚੀਫ਼ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਜਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰਚੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਹੀ ਕਾਫੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਾਫੀਆ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਮਾਤਰਾ ਹੀ ਰਚੀਫ਼ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਰੁਬਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੀਨ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਮਿਟਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ ਜਾਂ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਇਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ :

ਮਹੀਨੇ ਸਾਲ ਹਫ਼ਤੇ ਦਿਨ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣ ਲੈ।
ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ, ਵਫ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਚਿਣ ਲੈ।
ਨਸੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮੁਹੱਬਤ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੀ
ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਿਣ ਲੈ।⁹

ਰੁਬਾਈ ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਤੁੱਕ ਬੇਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਰੁਬਾਈ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮਤਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਬਾਈ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੀਸਰੀ ਤੁਕ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਮੇਲ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਤੀਜੀ ਤੁੱਕ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਮੇਲ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਣਤਰ

ਪੱਖੋਂ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਰੁਬਾਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਫੀਆ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜੇਕਰ 'ਣ' ਅਤੇ 'ਨ' ਨੂੰ ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵੱਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਲੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ :

ਦਿਲ ਦੀਵਾਨਾ, ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਏ।

ਖਾਬ ਸੁਹਾਨਾ, ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਏ।

ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜੋ ਵਸਿਆ ;

ਮੀਤ ਪੁਰਾਣਾ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਏ।¹⁰

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ 'ਸੁਹਾਨਾ' ਅਤੇ 'ਪੁਰਾਣਾ' ਕਾਫੀਆ ਹਨ। ਕਾਫੀਆ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੱਖਰ 'ਨ' ਅਤੇ 'ਣ' ਇੱਕੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕਾਫੀਏ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਸੁਹਾਨਾ' ਅਤੇ 'ਪੁਰਾਣਾ' ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਾਫੀਏ ਦਾ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਕਾਫੀਆ ਪੱਖੋਂ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਰਕਮਲ ਕੋਰ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੰਬਲਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਕੰਮੀਆਂ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਕਾਫੀਆ ਮੇਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਕਮਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਖਾਮੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- i. ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ ਨੰ 21.
- ii. ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ 9.
- iii. ਅਰਕਮਲ ਕੋਰ, ਆਤਮਨਾਦ, ਪੰਨਾ ਨੰ 13.
- iv. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 22.
- v. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 25.
- vi. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 26.
- vii. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 28.
- viii. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 35.
- ix. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 56.
- x. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ 41.